

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI RITORIKA BILAN TANISHTIRISHNING AHAMIYATI

X.Shamuratova – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ritorika, muloqot, notiqlik, tafakkur, qobiliyat, xulq-atvor.

Ключевые слова: риторика, общение, красноречие, мышление, способность, поведение.

Key words: rhetoric, communication, eloquence, thinking, ability, behavior.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"dagi PF-5847-sonli farmonida bilimning mustahkam poydevoriga ega bo'lish, ijodiy va tanqidiy fikrlashlarini hamda notiqlik qobiliyatlarini rivojlantirish, hamkorlik qobiliyatlari va qiziqishlarini kuchaytirish masalasi bo'yicha maktabgacha ta'limni innovatsion yondashuv asosida takomillashtirish, bolaning qiziqishi, uning xohish va istaklari, ehtiyoji, imkoniyatlariga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda [1].

S.I.Gindin "ritorika" atamasiga ikkita ma'no berishni taklif qiladi – tor, ya'ni qisqa hamda keng ta'rifdagi ma'no. Tor ma'noda, bu notiqlik, keng ma'noda, ritorika ob'ekti oldindan tanlangan ta'sirni amalga oshirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladigan har qanday notiqlik aloqasi bo'lishi mumkin (har bir janr uchun). Boshqacha qilib aytganda, ritorika samarali muloqot sharoitlari va shakllari haqidagi fandir [5:364].

Rus olimi V.I.Annushkinning fikricha, ritorika notiqlikning ob'ektiv qonunlari va qoidalarini o'rganadigan fundamental fan, har qanday ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish va tashkil etish vositasidir [2:87-90].

A.K.Mixalskaya zamonaviy ritorikani "muvofig, ta'sir qiluvchi va uyg'unlashtiruvchi notiqlik nazariyasi va mahorati" deb ta'riflaydi. "...Maqsadli va uyg'un notiqlik ta'sirchan notqlikdir" deydi olim [8:92-93].

Ritorika adabiyotning ajralmas qismidir, bu haqda zamonaviy tadqiqotchilar – filologlar V.I.Annushkin, S.F.Ivanova, A.K.Mixalskaya, Yu.V.Rojdestvenskiy va boshqalar turlicha fikrlar yuritishgan. Ularning fikricha, adabiyot bitta, uni qismlarga bo'lib bo'lmaydi, shuning uchun uni barcha notiqlik fanlari birligida tushunish kerak. Ritorikani turli hayotiy vaziyatlarda notiqlik madaniyati va fikrlash faoliyatini o'rgatuvchi fan sifatida tushunish uning tafakkur va notiqlik rivojlanishi o'rtasidagi dialektik munosabatni ta'minlovchi fan sifatidagi reytingini oshiradi. Notiqlik tafakkur madaniyatini tarbiyalash – notqlikda o'z fikrini ifodalay olish, fikrning aniq ma'nosini ifodalovchi so'z yoki iborani topa bilishni o'z ichiga oladi.

Professor V.A.Annushkin, ritorikani – shaxsning notiqlik tarbiyasi haqidagi ta'limoti deb ta'kidlagan. "Insonni tarbiyalash uning notiqlik san'atini tarbiyalash, muloqot qilishga, fikr va his-tuyg'ularini ifoda etishga o'rgatish demakdir. Ritorikani o'rgatish og'zaki va yozma shakllarda kundalik va ish notqligini, dialoglarning asosiy turlarini, bahs va munozaralarni o'tkazishning to'g'ri usullarini, notiqlik notqligini o'z ichiga olishi kerak ...Ritorika o'rgatish jiddiy va qiziqarli ish bo'lib, unda ongni tarbiyalash, so'z boyligini boyitish, talaffuzni aniqlashtirish kerak..." [2:87-90].

Olib borilgan nazariy tahlillarga asoslanib, biz ushbu tadqiqotda ritorikani insonning notiqlik san'ati tarbiyasi, notiqlik madaniyatini oshirishdan iborat bo'lgan samarali kommunikativ ta'sir va o'zaro ta'sirning shartlari va shakllari haqida so'z yuritiladi.

Ritorika notiqlik qobiliyatini rivojlantirish muammosi bilan chambarchas bog'liq. Bu muammoni hal qilishdan muhimroq narsa yo'q. Shuning uchun, juda erta yoshdan boshlab, bola bilan shug'ullanish kerak. Muloqotni hisoblash, o'qish, yozish kabi o'rganish mumkin. L.S.Vigotskiy shunday deb yozgan edi: "Agar til – ong kabi qadimiy bo'lsa, til – amaliy bo'lsa, boshqa odamlar uchun

mavjud bo'lsa... ong..., demak, uning rivojlanishida bir fikr emas, balki butun ongning rivojlanishi ham so'zning rivojlanishi bilan bog'liqligi aniq. Darhaqiqat, so'z individual funksiyalarda emas, balki butun ongda markaziy rol o'ynaydi. So'z ong bilan bog'liq bo'lib, kichik dunyo kattaga, tirik hujayra organizmga, atom kosmosga bo'lganidek... Ma'noli so'z inson ongining mikrokosmosidir..." [4:361].

Notiqlikning samarali ta'siri haqidagi fan sifatida ritorikaning psixologik asosini inson notiqlik faoliyati tashkil etadi. «Notiqlik faoliyati, deydi A.A.Leontev, - bu muloqot uchun notiqlikning ixtisoslashgan alohida qo'llanilishi va shu ma'noda – muloqot faoliyatining bir holatidir». Biroq, psixologik tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, notiqlik faoliyati muloqot doirasi bilan chegaralanmaydi. Aksariyat psixologlar notiqlikni yaxlit faoliyat akti sifatida (agar u boshqa faoliyat turlari tomonidan amalga oshirilmaydigan o'ziga xos motivatsiyaga ega bo'lsa) yoki notqlikdan tashqari faoliyatga kiritilgan notiqlik harakati sifatida ko'rib chiqadilar. Shu ma'noda, A.A.Leontev notqlikni qobiliyatlarni namoyon qiluvchi faoliyat turlariga va birinchi navbatda, kognitiv faoliyatga kiritilganligini ta'kidlaydi [7:56].

Notiqlik harakatining o'ziga xosligi, N.A.Bezmenovanning fikricha, quyidagicha tuzilgan:

1. Notiqlik qobiliyati – o'z xususiyatlariga ega, kommunikativ va har doimo tushunilishi, talqin qilinishi mumkin.

2. Notiqlik harakati ishora tizimi elementlari yordamida amalga oshiriladi.

3. Notiqlik qobiliyati boshqa harakat turlari bilan o'zaro munosabatda amalga oshiriladi.

4. Notiqlik qobiliyati kognitiv funksiyani bajaradi, uni rejalashtirish va amalga oshirish jarayonida ma'lum aqliy va baholash jarayonlari sodir bo'ladi [3:116-133].

Notiqlik qobiliyati bir qator tarkibiy qismlardan iborat: notiqlik hodisasining o'zi, ma'lum bir niyatni ifodalash harakati, fikrni ifodalash harakatini amalga oshirish shartlari, ushbu harakatni amalga oshirish oqibatlar. Bu jarayonlar ritorika asosida ham yotadi, uning o'zagi fikrdan so'zgacha bo'lgan yo'l bo'lib, bir qator bosqichlardan iborat:

1) ixtiro – notiqlik mazmunini ixtiro qilish, tushunish va fikrlash qobiliyati;

2) dispozitsiya – ixtironing joylashuvi, notqlikning tuzilishi, tarkibi;

3) talaffuz – notqlikni og'zaki shakllantirish;

4) xotira – notqlikni yodlash;

5) harakat – notqlik so'zlash.

Ritorikaning predmeti, shuningdek, debat san'ati bilan bog'liq bo'lgan argumentatsiya nazariyasi, notqlik xatti-harakatlari haqidagi bilimlar bilan bog'liq bo'lib, bu ham samarali muloqot jarayoni uchun muhimdir. Ritorikada insonparvarlik bilimlari sohasi sifatida notqlik xulq-atvor qonuniyatlari va tamoyillari ishlab chiqilgan, ulardan foydalanishning amaliy imkoniyatlari bayon etilgan. Notqlik-tafakkur xulq-atvori psixologiyada ijtimoiy faoliyatning alohida turi sifatida tavsiflanadi. I.A.Zimnyaya notqlik xulq-atvorni ijtimoiy rivojlangan vositalar (til) va odamlarning bir-biri bilan muloqotida fikrni shakllantirish va shakllantirish usuli (notqlik) bilan tashkil etilgan maqsadli, motivatsiyalangan, xabarni qabul qilish va berishning faol jarayoni deb ta'riflaydi. Notqlik san'ati xulq-atvori qoidalariga birlashtirilgan ritorika, ya'ni ritorik ideal haqida umumiy tushunchalar beradi. Ritorik ideal – bu

“umumiy qolip, amal qilinadigan notqlik hatti-harakati ideali”. Ritorik ideal “o’zining asosiy belgilariga ko’ra ma’lum bir madaniyatda tarixan rivojlangan... go’zallik haqidagi umumiy g’oyalarga mos keladi” [6:383]. Ritorik ideal kategoriyasi ritorik bilimlarni nafaqat notqlikni o’zlashtirish, balki kommunikativ va notqlik muammolarini hal qilish usuli sifatida emas, balki yuqori darajadagi hodisalarni tushunish usuli sifatida ham ko’rib chiqishga imkon beradi.

Demak, ritorikaning psixologik jihatida so’zlovchi va tinglovchilar o’rtasidagi o’zaro ta’sir mexanizmi, so’zlovchining xatti-harakati va tayyorgarligiga qo’yiladigan talablar yotadi. Notqlik san’atining ritorik modeli yettita qoida bilan yaratilgan:

1. Kim gapirayapti? - ma’ruzachining shaxsiyatini bilish (uning imkoniyatlarini tushunish va baholashga yordam beradi, harakatlar xarakterini bashorat qiladi).

2. U kim bilan gaplashyapti? - tinglovchini hisobga olish (u bayonotni qanday qabul qiladi va baholaydi).

3. Qanday sharoitlarda? - notqlik sharoitlarini baholash.

4. U nima deydi? - bayonot mazmunini, uni tashkil etishni, ma’ruzachi pozitsiyasining tuzilishini baholash.

5. Nima uchun? - bayonotdan maqsad nima.

6. Fikr qanday ifodalanadi? - notqlik qobiliyatlarini baholash, tilni bilish, noverbal vositalar va boshqalar.

7. Notqlikning natijasi? - individning javob shaklida bo’ladigan fikr-mulohazalari, dialogdagi replika va boshqalar.

Adabiyotlar

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O’zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi PF-5847-son Farmoni.

2. Аннушкин В.И. Риторика и риторическая культура: Как они восстанавливаются в России? / В.И.Аннушкин // Мир русского слова. 2001. №3. –С.87-90.

3. Безменова Н.А. Речевое воздействие как риторическая проблема / Н.А.Безменова // Проблемы эффективности речевой коммуникации. –М.: ИНИОН, 1989. –С.116-133.

4. Выготский Л.С. Проблемы общей психологии / Л.С.Выготский // Собр. соч.: в 6-ти т. Т.2.; под ред. В.В.Давыдова –М.: «Педагогика», 1982. –С. 504.

5. Гиндин С.А. Риторика и проблемы структуры текста / С.А.Гиндин // Общая риторика / Ж.Дюбуа [и др.]; пер. с фр. Е.Э.Разлоговой, Б.П.Нарумова. –М.: «Прогресс», 1986. –С. 355-366.

6. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учеб. для вузов / И.А.Зимняя. –М.: «Логос», 2005. –С. 383.

7. Леонтьев А.А. Исследования детской речи / А.А.Леонтьев // Основы теории речевой деятельности. –М.: «Наука», 1974. –С. 312-317.

8. Михальская А.К. Риторика. Культура речи. Ораторское искусство. –М.: 2024.

REZYUME. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni ritorika bilan tanishtirish bo’yicha chet el olimlarining fikrlari talqilangan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются мнения зарубежных ученых об ознакомлении детей дошкольного возраста с риторикой.

SUMMARY. The article analyzes the opinions of foreign scientists on introducing rhetoric to preschool children.

“TABIATSHUNOSLIK VA UNI O’QITISH METODIKASI” FANI “QUYOSH SISTEMASI, SAYYORALAR” MAVZUSINI INTERFAOL METODLAR VOSITASIDA O’RGANISH ORQALI TALABALARNI MA’NAVY FAOLIYATGA METODIK TAYYORLASH

N.Shodiyev – pedagogika fanlari doktori, professor

D.Nabiyeva – assistent o’qituvchi

O’zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti

R.Shadiyev – falsafa fanlari bo’yicha falsafa doktori, professor

Nanjung Normal universiteti, Xitoy

Tayanch so’zlar: ta’lim jarayoni, ulug’ allomalar va mutafakkirlar merosi, metodika, interfaol ta’lim metodlari, Quyosh tizimi, Ekzo Quyosh tizimi, akademiya, rasadxona, “Zij”, “Samarqand” sayyorasi.

Ключевые слова: образовательный процесс, наследие великих учёных и мыслителей, методика, интерактивные методы обучения, Солнечная система, Экзо Солнечная система, академия, обсерватория, “Зидж”, планета “Самарканд”.

Key words: educational process, heritage of great scholars and thinkers, methodology, interactive educational methods, Solar system, Exo Solar system, academy, observatory, “Zij”, “Samarkand” planet.

Mashg’ulot maqsadi: Ulug’ allomalarimiz hamda mustaqillik yillarida osmon sferasi jismlarini o’rganish bo’yicha erishgan tengi yo’q yutuqlarimizni, ta’limni kasbiy-pedagogik yo’naltirilganligi asosida, ta’lim jarayoniga singdirish orqali talabalarni ma’naviy faoliyatga metodik tayyorlash imkoniyatlarini va ularni pedagogik amaliyotga joriy etishini yoritib berishdan iborat.

Ritorika o’qitish metodikasi uchun til qobiliyati, notqlik mahorati, kommunikativ notqlik malakasi kabi tushunchalarga ta’rif berish muhim ahamiyatga ega.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga ritorikani o’rgatish jarayonida o’qituvchi nafaqat bolaning notqlikini rivojlantiradi, balki tarbiyaviy ishlarni olib boradi, bilish qobiliyatini rivojlantiradi, axloqiy fazilatlarini, estetik g’oyalarni shakllantiradi. Axloqiy asosga urg’u maktabgacha ritorikadagi sinflarni ajratib turadi, uning asosiy vazifasi samarali muloqotdir, maqsad notqlikni rivojlantirish bo’yicha an’anaviy sinflardan kelishuvga erishishdir. Bolalarni o’zaro munosabatlar asosida suhbatdoshni hurmat qilishga, uning nuqtai nazarini tushunishga o’rgatish kerak.

Maktabgacha ta’lim tashkilotida ritorikani o’qitishni tashkil etishning eng muhim shakli bu maxsus sinflar bo’lib, ularning turi yetakchi vazifaga, dastur mazmuniga, ta’lim bosqichiga, didaktik maqsadlarga va boshqalarga bog’liq. Maxsus tashkil etilgan mashg’ulotlardan tashqari, maktabgacha yoshdagi bolalarni ritorik tarbiyalash vositalariga quyidagilar kiradi: bolalar va kattalar bilan muloqot qilish, atrofdagi notqlik muhiti, jamiyatning madaniy merosi - san’at, musiqa, badiiy adabiyot, asarlarning paydo bo’lish tarixi bilan tanishish. til, so’zlar va boshqalar.

Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolalarni ritorika bilan tanishtirish katta tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ahamiyatga ega.